

* दोष

	वात दोष	पित्त दोष	कफ दोष
व्युत्पत्ति	तप्त वा गतिगन्धन्याः ।	तप्त तप अंताप ।	शिलघ आभिर्गने ।
निकृष्टि	- गति गन्धोपादानार्थस्य वा धातोः त पुत्यय वात इति स्थकोपम ॥ [च.शा → ७] - तप्त निक्षयतया वातस्य चमत्ता । [कु.शा → २१]	- तप्त निक्षयतया पित्तस्य लापकत्वं ।	- केन अभिर्गने वृत्ती कफः ॥ फलति
पर्याय	- भातस्थिरी - स्पर्शनः - अनिल - भक्त - अभीरुता - गन्धताहः एत --	- तप - अग्नि - क्षुमि द्युति - देहउत्पत्ता - अनिल एत --	- श्लेष्म - धम - औष्य - चन्द्रे - पाच्य - भलि एत --
महभूत	वाय्वाकषा धातुभ्यां वायुः ॥ (आकाश) + वायु	पित्तम् अभ्येयं (अग्नि)	अम्भः पृथोक्पां श्लेष्माः । (पृथ्वी + जल)
स्थान	पृथोक्पां कति कषि श्रोतादिषु स्पर्शनैर्द्रव्यम् । स्थानं वातस्य तत्तापि पृथोक्पां विवेचतः ॥ - तं व्यापिनो अपि हत्- नाभि अधो मध्यो उर्ध्व अंश्रयाः ॥	नाभिर आभ्येयः क्लिष्टो अमिका कश्चिं वसः । दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिर विवेचतः ॥	उरः कण्ठशिरः पृथोक्पां पृथोक्पां आभ्येयः वसः । भेदो धृतां च विद्या च कफस्य भुतामुरः ॥
गुण	- तप्त कक्ष बहु शीतः शरः सुक्ष्म चमो अनिलः ॥	- पित्तं क्लिष्टं तीक्ष्ण ठण्डां बहु विम्वं वरं द्रवम् ॥	- विम्वः शीतो रुक्मः भण्डः श्लक्ष्णः भृत्मेन विम्वः कफः ॥

पृष्ठी

- पृष्ठेऽस्तु कुक्करो अग्निः ।
कोष्ठेऽस्तु कौटिल्य उवाकामिन् ।
कोष्ठे अग्निः शृङ्गारुण
वर्त्मनिद्रा इन्द्रिय अंश
प्रभाप अम दिनेताः ॥

- पित विण कुल नो लक्ष
क्षत तुर दह
अव्य निद्रताः ।
पित्तम्

- श्वेतम् अग्निः
प्रमेक आत्मस्य
गौरवम् अपत्य
वैत्य अव्य अंशत्वा
व्याप्त काम
अतिनिद्रता ॥

क्षय

- भिडुग क्षीण अनीले
अव्य आदा अव्य
आचिते हितम् (अल्पईष्टिं)
अंश आह्वय श्वेतम्
पृष्ठ पुस्त आभय श्वेतम्

- पित्तं मन्दो अमलः
शीतः प्रभाहनिः ॥

- कोष्ठी अमः ।
श्वेतम् आशयानां
शून्यत्वं एवम् अव्य
अनिद्रता ॥

Normal
function

- वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः
प्राण-उदान-अमान-पानि
अपान आत्मा, प्रवर्तकः
चक्षुषाम उच्यवचनां,
नियंता प्रणोता च अमलः
अर्चन्द्रियार्णाम उद्योजकः
अर्चन्द्रियार्णाम अमोवाकः
अर्चरारि धातु व्युत्कर
अंधानकरः शरिरस्यः
प्रवर्तका वाचः प्रकृति
वर्ष वर्षायाः श्रोतवर्षण-
या भूमि उर्व उल्काह धानिः
अमोश्रु अमः दोषसंशोचणः
क्षयता वहीमलानां, श्रुणाणु
श्रोतसां भेदा, कर्ता
अर्चक्षतिनाम्, आयुधाः पु
वृत्ति प्रत्यय भूता
अवत्य अकुपितः ॥

- पित्तं पतय उक्त
दर्शनः क्षत तुर
प्रभा भेदा धी
शीर्षं तनुम् आदयः ॥

- श्वेतम् अपरत्त
विनोद्य अनिद्र
वन्ध क्षमादिभिः ॥

[च.श्रु. → 12]

- तं चक्षु उल्काह उच्यवास
निः श्वास चक्षुषा
प्रवर्तकः अव्यगत्वा
च धातुनां अक्षणां
पह्येन च ॥

[अ.ह.श्रु. → 11]

• Dehya of Pitt

- अरिचि अग्नाच अग्निः एव शरिरे
पित्तान्तर्गतः कुपित - अकुपित,
शुभ - अशुभानि करोति ।
तद्यथा पित्तम् - अपस्तिम्, दर्शनम् -
अदर्शनम्, आता - अमाता त्वम् उच्यताः
प्रकृति - विकृति - वर्णा - शौर्य - भय - क्रोधं
मोहं प्रसादम् इति एवम् आदिनी च
अपराणि दृष्टव्यानीति ॥ [च.श्रु. → 12]

• Dehya of Kafa

- तच्छकत्वा अरिचिवचः कार्य उवाच - अम ह्य
शरिरे श्वेतमान्तर्गतः कुपित - अकुपित, शुभ -
अशुभानि करोति । तद्यथा दारुण्यं शौचिष्यं
उपचयं काष्ठम्, उल्काहम् आत्मस्य, धृष्टतां
पयोधतां शोण - अशोणं धृष्टिं मोहम् एवम्
आदिनी च अपराणि दृष्टव्यानीति ॥ [च.श्रु. → 12]

वात	प्राण वात	उदान वात
	- स्थानम् प्राणस्य भूर्धा उरः । कण्ठः शिरसास्य नासिका (च. वि → २४) — प्राणो अग्नौ भूर्धवा । - उरः कण्ठश्चो हृदि हृदयेन्द्रियं चित्तं धृक् । हृदयेन स्वप्न उदगार निःश्वास अन्नं पुनोत्पद्यते ॥	- उदानस्य पुनः स्थानं नाभि उरः कण्ठ इव च । वाक् प्रवृत्ति प्रयत्नो अर्धा धाम् । वर्ण आदौ कर्म च ॥ स्थिति
पित्त	पाचक पित्त	श्लेष्मक पित्त
	- तप्तं पक्वं आमाशये भक्ष्यमात्रम् । पञ्चभूतात्मकत्वं अपि चर्तुषाम् गुणोदयात् । त्यक्तं द्रव्यं पाक आदि कर्मणा अन्नं वाहितम् । पचति अन्नं पिभ्यते आरं किंवा पूयं तथा । तप्तस्वप्न इव पित्तानां शोचानाम् अपि अनुग्रहं करोति अभिवर्धनं पाचकं नाम तत् भूतम् ॥ - चतुर्ही पित्तधरा नाम या कला परिक्रितीता । पक्वं आमाशये भक्ष्यमात्रं अह्ना वा प्रकीर्तीता ॥	- तप्तो अन्नो सर्वेषां भक्ष्यमात्रं यद् उच्यते । पित्त उदमणः स वाग्रेण वसो रपतत्पाम् उच्यते ॥ - आमाशये आप्तं पित्तं श्लेष्मकं स रश्मिनात् ॥
कफ	अयल्लेखक कफ	परिदेक कफ
	- उरःस्थ स त्रिकस्य अवधीयातः । हृदयस्य अन्नवर्धनात् च तत्स्य इव अन्तु कर्मणा । कफ धाम्नां च शोचानां यत् करोति अपवर्धनम् । अतो अयल्लेखकः श्लेष्मका ॥	- यस्तु आमाशये संस्थितः परिदेकः सो अन्नं संधात् परिदेकनात् ॥

अमान वात	व्यान वात	अपान वात
- अमानो ऽग्निं समीपस्थः कोट्ठां चरति करोतः । अन्नं वृथाणि पचति विपचयति भुञ्जयति ॥	- व्यानो हृदि स्थितः । - कृत्स्न देहचरो व्यानो वक्रावहना धतः । अपेदे अस्मृकः श्रवणाश्च अपि पञ्चधा चक्षुषत्वापि ॥ - देहं व्याप्नोति सर्वं व्यानः शीघ्रं गतिं कृणोत । गतिं पुशोऽपि आक्षेप निभेद्यादि क्रियः अर्द्धा ॥	- अपानो ऽपानगः श्रोणिं वसति भद्रो वक्रः गतिचरः ॥ शुक्र - आतप - शकृत् - सुप्त गते निरकुम्भण क्रियः ॥
आधिक पित्त	आलोचक पित्त	आप्यक पित्त
- पुष्टि - भेदा अभिमानादिः अभिप्रेतार्थं साधनात् आधिकं उद्भूतं पित्तं ॥	- यत् पित्तं नेत्रे युगले व्यप वर्णनकारी तत् । [शा. पू → 5, 81] - व्यप आलोचनतः अमृतम् दृक्स्पर्श आलोचकम् ॥ [अ. ह. सू → 12]	- त्वक्स्पर्श आप्यकं भाषनात्पच ॥
बोधक कफ	श्लेष्मक कफ	तर्पक कफ
- वसं बोधनात् बोधको श्वेता अधो ।	- श्लेष्मा श्लेष्मिणा श्लेष्मकः श्लेष्मद्यु स्थितः ।	- शिरः संस्थां अक्षौ तर्पणात् तर्पकः ॥

• Importance of वात दोष & पित्त दोष & कफ दोष

- (वात) पित्तं पंगुः कफः पंगु पंगवो भ्रमधातवः ।
वायुना पक्ष नीयन्ते तत्र शच्छन्ति भ्रमवत् ॥ [आ.पू. → 5125]
- (पित्त) आहार आग्निः पचति, दोषान् आहार वर्जितः ।
धातु शीतेषु दोषेषु, जीवितं हनुमद्-क्षय ॥

• Similarities & Difference B/w अग्नि and पित्त

अग्नि	पित्त
• <u>Similarities</u> - दोह and पक्ष कर्म In universe - In क्षय condition + रक्ष by उतण and तीक्ष्ण substance - In पृथ्वी → + रक्ष by शीत substance - अग्नि Helps in visibility of substance → Present आर्वाचक पित्त makes visibility of substance • <u>Difference</u> - NO colour - NO Taste - NO Smell - स्पर्श → शून्य - NO रस गुण - उतण and स्पर्श In गुण - Not mentioned प्रमाण - पचन-क्षय Movement	- पाचन and Metabolized of food In Human Body - In क्षय condition + रक्ष by उतण and तीक्ष्ण substance - In पृथ्वी → + रक्ष by शीत substance - नील (Amey) / पीत (Pikavy) In colour - कटु → Pichavasthy - अम्ल → In digested form - पिक्वा, Pooti Smell - स्पर्श → विनोद - रसगुण - उतण, तीक्ष्ण, कटु, शीत In गुण - 5 अंशमी प्रमाण - Downward Movement

→ दिवास्वप्न → पित्त ↑ es.
[Sleeping in] अग्नि ↓ es.
day time

(कफ) प्राकृत्यनु वामं शक्तीनाः विकृतो भस्मः उच्यते ।
अ च इव भोजः कायं स च पाच्यो अपादिश्यते ॥

• मधुपय Interclependence of रक्त & पित्त

→ Both, Properties :- उष्ण and आग्नेय

→ महाभूत :- अग्नि महाभूत Predominance -

→ वत्त. to आव्रप - आव्रपी भाव -

तत्र अस्मि स्थितो वायु , पित्तं तु स्येद रक्तपोः ।

वमेका शेषेषु तीर्मात्र आव्रप आव्रपीणां भिद्यः ॥

→ वत्त. to वपु ध्वत्त -

- Sweet and Raktay Resides to Pittay.

- if, रक्त is ↑ es. to Pittay Disordered will be ↑ es.

→ वत्त. to सुशुण -

↑ es. Pittay Substance

In daily activities

so

↑ es. Raktay

like - दिवास्वप्न

- आलस्य

- प्रीति

→ रक्त-चित वत्त. to चरक

रक्त and Pittay are same colour & smell, so, Pittay due vaguation to Raktay-Pittay Disordered occur

પ્રકૃતિ

વ્યુત્પત્તિ &
નિર્ધારિત

પ્ર → સત્ત્વ ગુણ (knowledge)
ક્ર → રજ્જ ગુણ (movement)
તિ → તમ ગુણ (Immobility)

- પ્રકૃતિ હતી પૃથ્વી ॥

Definition.

- પ્રકૃતિ : શારિર સ્થાપન ॥
- પ્રકૃતિ સ્થાપન ॥
- પ્રકૃતિનામ જન્મ મરણ અન્તરાત્મ ભાવિની ગર્ભાવક્રાન્તિ સમયે સ્થાપણ ઉદ્ભવે જનિતા નિર્વિકારિણી દોષ સ્થિતિ : ॥

પદ્યોચ

- સ્થાપન
- આરોગ્ય
- કારણ
- શારિર સ્થાપન
- દેહજનક લોચ

Formation

- શુક્રશોણિત સંયોગે થો અપેક્ષા દોષ ઉત્કટ : ॥
- પ્રકૃતિ જાયતે તેન તથા મે ભક્ષણં શ્રુણુ ॥

Importance

- વિપરિત ગુણસ્તેષાં સ્થાપ્ય પૃત્તે વિદ્યિર્દિત : ॥
- સમ સર્વે સર્વે આત્મયં સમધાતો પ્રશસ્યતે ॥

Types.

- શુક્ર આર્તવસ્યે અન્માદો વિષ્ણોવ વિષ્ણુમે : ॥ તેષ્ચ તિષ્ઠા : પ્રકૃતયો દિન - મધ્ય - ઉત્તમા : પૃથક્ ॥ સમધાતુ : સમસ્તાસુ શ્રેષ્ઠા , નિન્દ્યા દ્વિદોષજ્ઞા : ॥
- સમ પિત્ત અનિભ કફા : કૌચિદ્ ગર્ભાદિ માનવા : ॥ ધૃશ્યન્તે વાતમા : કૌચિદ્ પિત્તમા : સ્થેતમમા સ્તપા ॥ તેષામ અનુતરા : પૂર્વે વાતમાદ્યા : સદાતુરા : ॥ દોષ અનુસાયિતા હિ (અનમાતુરા) ॥

ચ.સ્વ. → ૪/૩૧-૫૦

• Factor Infuencing देह प्रकृति Intex and extex पदार्थ

Intex पदार्थ factor	extex पदार्थ factor
1. शुक्र-शोणित प्रकृति	1. जाति प्रभुता
2. कात्म शर्माशय प्रकृति	2. कुल प्रभुता
3. मातुर - माहार विहार प्रकृति	3. देश अनुपाति
4. महाभूत विकार प्रकृति	4. कात्म अनुपाति
	5. वय अनुपाति
	6. प्रत्यात्म नियंता

• Classification of प्रकृति

1) Sewt

• देह प्रकृति

- 1 - वातप्र
- 2 - पित्तप्र
- 3 - श्लेष्मप्र
- 4 - वात - पित्तप्र
- 5 - वात - श्लेष्मप्र
- 6 - पित्त - श्लेष्मप्र
- 7 - समप्र

• भनस प्रकृति

- 1 - आत्योक्त
- 2 - राषसीक्त
- 3 - लोभसीक्त
- 4 - अत्य - रष
- 5 - अत्य - लभ
- 6 - रष - लभ
- 7 - समकुण

2) भौतिक (चंचभौतिक)

- 1 - आकाश
- 2 - अग्नि
- 3 - जल
- 4 - पृथ्वी
- 5 - वायु

Acc. to सुश्रुत
महाप्रकृति

• वातज्य प्रकृति

• Acc. to Shwaghvashya —

- अभ्य केरा कृबो कक्षा वाचन च भनसः ।
भाकोरा चारि स्वप्नेषु वात प्रकृतिको नरः ॥

• Acc. to Chyavak —

- वातस्तु कक्ष - लघु - चम - लघु - शीघ्र - पक्व - पिश्यादः ।
- शोक्ष → लस्य कक्षाद् वातमा कक्ष अपचित अभ्य शरिराः पुनत कक्ष काम
अन्न अपत पार्थर श्वरा आग्राकारय भवन्ति ॥
- लघु → लघुत्वाद् लघु चपल गति चक्षा आहार - पिहार ।
- चम → चमत्वाद् अनन्यस्थित अन्ध अक्षि भु इनु पिद्या औषध शिरः अकण्ठ
पाणि पाद ।
- लघु → लघुत्वात् लघु पुलाय शिरा कण्ठरा पुताना ।
- शीघ्र → शीघ्रत्वा च शीघ्र अमारम्भो कामि विकाराः शीघ्र ग्रसि शरा पिश्या
श्रुत शरिणो अभ्य भूति च ॥
- शीत → शैत्य च शीत असहिष्युत्प पुनत शीतक उक्षेपक अतम्भाः ।
- पक्व → पक्वत्वा पक्व केरा शम्भु वम नख दशन पदन पाणि पादोः ।
- पिश्या → पेश्या अकृतिता अङ्गवयवा अतत स्निग्ध शब्द शामिनिश्च भवन्ति ।

- लघु
 - लघु
 - अपत्य
 - लघुना
 - धन
- अभ्य

• Acc. to Shwaghvashya —

- दुर्भेग
- क्रोधी
- आत्मैर्ष्य
- अफहिला

• Animality अनुकरणत्व

- अजा - भृष्ट
- शत्रु - कुपकुर
- काक - शत्रु

• Acc. to A.H.S —

- भृष्ट
- अन्न
- लघु
- शत्रु
- स्निग्ध

This प्रकृति रिखन
consume to this
स्व चान गुण प्रधान
food

• पित्तप्रकृति

• Acc. to Shwaghatya —

- अकाले पमिते व्योक्तो धीमान् व्येदी च बीचणः ।
स्वप्नेषु ज्योतिषां द्रष्टा पित्त प्रकृतिको नरः ॥

• Acc. to Chwaghatya —

- पित्तम उतण - तीक्ष्ण - द्रव्यं - विस्त्रां - अम्भं - कटु ।

• उतण → तस्य उतणात् पित्तमा भवन्त्य-उतण सहा, उतण मुख्या मुख्या
अध्यातगाहा - प्रभूत विष्णु व्यङ्ग तिम पिपुकाः क्षुत पिपासा वन्त
क्षिप्र पत्नी पत्नीत व्यादित्य दोषाः प्राचा भुदु अन्य कपिभयम्
श्मश्रु लोभ कशाश्च ।

• तीक्ष्ण → तीक्ष्णा तीक्ष्ण पराक्रमा, तीक्ष्ण भग्नय प्रभूतः अशन पानाः
कम्बो अमरिखाणां दन्दशूकाः ।

• द्रव्य → द्रवत्या शिचिम भुदु सन्धि-मांसा, प्रभूत श्वेत श्वेत भूत
पुरिचाश्च ।

• विस्त्रा → विस्त्रातवात् प्रभूत पूति कक्ष - आस्य विरः गन्धा ।

• कटु-अम्भ → कटु-अम्भल्यात् अन्य शुक व्यवाया अपत्या ।

• धर्म
• आयु
• ज्ञान-विज्ञान
• पित्त
• उपकरणवन्त (धन) → मध्यम

• Acc. to Upadhatya —

• नख
• नयन
• तालु
• जिह्वा
• ओष्ठ
• पाणि-पाद तन्म → लाभ वर्ण
• भेदावी
• सत्य दान कचि
• धर्मता

• Acc. to A.H.S —

• शुचि
• अन्य चक्षमाणि
• This प्रकृति person
like to thya +
मधुर + कषाय + तिक्त
रस पाच शीत ज्वल

• Animals

• भुजङ्गा
• उल्लु
• भार्ज
• व्याघ्र
• पानरः

- ଚାନ୍ଦିଆ ଧୂଳି

• Acc. to Shetangdhetel —

- अल्प वेला: स्वर्गा मर्त्या पाप्मानस्थान भ्रमणः ।
- गम्भीर बुद्धिः अधुना विमर्श कर्ता महात्मः ।
स्वर्गे जन्मदाय भक्तो श्रम्ये प्रकृति नरः ॥

- Acc. to Chetani —

- શ્રમભ્રમભ્રમા હિ ક્ષિત્તેદ્ય - શ્રમક્ષણ - શીત - ક્ષિત્તમિર - આર - આન્દ્ર - મુદુ - મધુર - મન્દ - અચ્છ - પિખ્ખભ - ગુઠ ।
- ક્ષિત્તેદ્ય → ક્ષિત્તેદ્ય શ્રમભ્રમભ્રમા : ક્ષિત્તેદ્ય મડું
- શ્રમક્ષણ → શ્રમક્ષણત્વાચ્છ શ્રમક્ષણ મડું
- શીત → શિત્ત્યાદ અભ્ય કૃત લૃથા , અંતાય અંદે દોષા :
- ક્ષિત્તમિર → ક્ષિત્તમિત્યાદ અક્ષિત્ત આરમ્ભ કોમિ પિકોર
- આર → આરત્વાત્ આર અંદત ક્ષિર વારિરા ।
- આન્દ્ર → આન્દ્રત્વાત્ અપચિત પરિપૂર્ણ અર્વ મડું
- મુદુ → મુદુત્વાત્ મુદિ મુચ્ચ મુકુમાર અપદાલગાદા :
- મધુર → મધુર્યાત્ પ્રમૂત શુક્રવ્યવયા અપત્યા
- મન્દ → મન્દત્વાદ મન્દ ચંદ્રા આહાર - પિહાર
- અચ્છ → પ્રક્ષન્ન અન્ન વર્ણના , પ્રક્ષન્ન ક્ષિત્તેદ્ય વર્ણ અવરશ્ચ ।
- પિખ્ખભ → પિખ્ખભત્વાત્ મુશિત્તમ આર અન્ધિ લંધના : ।
- ગુઠ → ગુઠત્વાત્ આર અધિવદીત અપચિત ગાતય : ।

- લભ
- વસ્તુ
- પિદ્યા
- અગ્નિ
- આયુ
- આધિક

- Acc. to Sushruta —

- मोरहे ज्योड उकिम
- वुमगा
- भद्युप्रय
- बिपर धन
- रपकोन्त नेरा
- बिपर कुहितम निरम केरा
- शुक्लदी

Acc. to A.H.S —

- प्रमुख बाहु
- महा भग्ना
- बिल अक्षम
- This प्रकृति Person
Like व कसु-तीक्ष्ण-
कषाय रस and
उष्ण-रक्ष प्रधान
Food.

- Animals.

- अहम् - इन्द्र - अद्भ
- प्राण
- बिह
- अश्व
- भाष्य

• मानसिक प्रकृति

- त्रिविधं शत्रु बल्यं - शत्रुं , राजसं , तामसं इति ॥ तत्र शुद्धमदोषमाख्यातां
कल्याणीकृत्यात् , राजसं सदोषमाख्यातां रीचंश्रुत्यात् , तामसमपि सदोषमाख्यातां

बल्यं	शत्रु	ताम भीक्ष्णकृत्यात्
- शुद्ध दोष & श्रुण - पलायन , शुभता - शिष्टांतपवा यथांत्यु - पिष्टांत्यु , लावष्टांत्यु , goodness , love etc - - Happy & good know- ledge	- सदोष - रीच - पलायन यथांत्यु - Implies movement , aggressiveness and Expression. - They may Believe in good But , They also may have sudden changes of belief. - Self Realization	- सदोष - मोह - पलायन यथांत्यु - चरितेष्ठ from Hopes & illusions - People is lazy Selfish and capable of destroying others - Not Religious , and egotistic - willingness to work very hard (Positive manifestation)
(07)	(06)	(03)
• धर्म • शत्रु • पलायन • कुशल • शान्ति • अर्थ • धर्म	• अश्रु • राजस • पिशाच • प्रेता • शत्रु • साध	• धर्म • भाव्य • धान्य